

แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท
A CONCEPT OF PEACE CREATION ACCORDING TO
THERAVĀDA BUDDHIST PHILOSOPHY

ภิกษุณีรัตน ธมฺมเจตนา (ธัมมเมธา)*
พระมหาบุญไทย ปุณฺณมโน**

วันรับ 15 / ธันวาคม / 2564

ตรวจสอบ 19-24 / ธันวาคม / 2564

ตอบรับ 30 / ธันวาคม / 2564

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท” มีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสันติภาพทั่วไป 2) เพื่อศึกษาสันติภาพในพุทธปรัชญาเถรวาท 3) เพื่อบูรณาการแนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท 4) เพื่อนำเสนอองค์ความรู้ใหม่เรื่อง “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท” งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และแบบพรรณนา (Descriptive Research) โดยการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ตำรา และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็นหลัก และการสัมภาษณ์เชิง

ลึก (Indepth-Interview) แล้วนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์สังเคราะห์และนำเสนอในเชิงพรรณนา

ผลการศึกษาวิจัย พบว่า :

1. แนวคิดเรื่องสันติภาพทั่วไป เป็นเรื่องของการแสวงหาสันติภาพ จากสถานการณ์โลกปัจจุบันที่กำลังเผชิญปัญหาความขัดแย้งมากมาย การสร้างสันติภาพยังไม่ประสบความสำเร็จตามความมุ่งหวังของชาวโลก สาเหตุที่ทำให้ไม่เกิดสันติภาพ 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม 3) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม

*นักศึกษานิพนธ์เอก หลักสูตรศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
E-mail : dhammacetana22@gmail.com

**ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตรศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

2. สันติภาพในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นหลักพุทธธรรมที่นำมาเพื่อใช้สร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ 1) สัมมาทิฐิ ว่าด้วยความเห็นถูกต้อง 2) หลักพรหมวิหาร 4 ว่าด้วยคุณธรรมของจิตใจ 3) หลักศีล 5 - ธรรม 5 ว่าด้วยหลักพึงประพฤติปฏิบัติ

3. แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท สามารถทำได้ ดังนี้ 1) บูรณาการการสร้างสันติภาพด้วยหลักสัมมาทิฐิกับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) บูรณาการการสร้างสันติภาพด้วยหลักพรหมวิหาร 4 กับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม 3) บูรณาการการสร้างสันติภาพด้วยหลักศีล 5 - ธรรม 5 กับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม

4. องค์ความรู้ใหม่เรื่อง “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท” ได้แก่ G-KMB Model to Peace

GK ย่อมาจาก Good Knowledge หมายถึง ความรู้ดี เกิดปัญญาเป็นสัมมาทิฐิ

GM ย่อมาจาก Good Mind หมายถึง จิตใจดี มีคุณธรรมสูงเป็นพรหมวิหารธรรม

GB ย่อมาจาก Good Behaviour หมายถึง ประพฤติดี ตั้งอยู่ในศีลธรรม

ดังนั้น G-KMB Model to Peace จึงเป็นหลักการที่เกิดจากแนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท เมื่อนำไปใช้แล้วทำให้ 1) บุคคลหรือส่วนตนมีความรู้ดี เกิดปัญญาเป็นสัมมาทิฐิสามารถระงับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) สังคมหรือส่วนรวมจิตใจดี มีความเมตตาเกื้อกูลต่อกันสามารถระงับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม และ 3) การพัฒนาพฤติกรรมดีตั้งอยู่ในศีลธรรมไม่เบียดเบียนกันสามารถระงับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้าน

พฤติกรรม กล่าวโดยสรุป คือ G-KMB Model to Peace เป็นแนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ก่อให้เกิดสันติภาพในตน สันติภาพในสังคม สันติภาพในโลก และพัฒนาตนสู่สันติภาพสูงสุดได้

คำสำคัญ : การสร้างสันติภาพ, พุทธปรัชญาเถรวาท

ABSTRACT

The objectives of this dissertation entitled “A Concept of Peace Creation According to Theravāda Buddhist Philosophy” were as follows :- 1) to study the concept of peace, 2) to study the peace in Theravāda Buddhist Philosophy, 3) to integrate the concept of peace creation according to Theravāda Buddhist Philosophy, and 4) to propose a guidance and a body of knowledge on “Peace Creation According to Theravāda Buddhist Philosophy. The data of this qualitative research were collected from the Tipitaka, Commentaries, related texts and documents, and in-depth interviews. The data were analyzed, synthesized and then presented in the descriptive method.

The findings of this research are as follows : -

1. The concept of peace is to find the peace. From the present situations in the world, the creation of peace has not been successful as all people expect. The failure of peace creation comes from 3 causes; 1) conflicts caused by different opinions, 2) conflicts caused by different values, and 3)

conflict caused by different behaviours.

2. The peace in Theravāda Buddhist Philosophy means creation the peace by using the following Buddhist teachings; 1) Sammādiöhi or the Right View, 2) Brahmavihāra, and 3) The Five Precepts and The Five Virtues.

3. The creation of peace according to Theravāda Buddhist Philosophy could be integrated into concept of peace as follows :- 1) Sammādiöhi with conflicts caused by different opinions, 2) Brahmavihāra with conflicts caused by different values, and 3) The Five Precepts and The Five Virtues with conflicts caused by different behaviours.

4. The body of knowledge in the Concept of Peace Creation According to Theravāda Buddhist Philosophy can be concluded into a “G-KMB Model to Peace” as follows :- GK stands for Good Knowledge, GM stands for Good Mind, and GB stands for Good Behaviour.

Therefore, “G-KMB Model to Peace” is the concept of peace creation according to the teachings in Theravāda Buddhist Philosophy. In implementation, it can help people 1) have the right view that can cease the conflict caused by different opinions, 2) have hospitality and kind society that can cease the conflict caused by different values, and 3) develop their behaviours beyond the violence that can cease the conflict caused by different behaviours. In brief,

the G-KMB Model to Peace is the concept of peace creation according to Theravāda Buddhist Philosophy that can create peace in oneself, society and the world, and it can improve individuals to the supreme peace.

Keywords : Peace Creation, Theravāda Buddhist Philosophy

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สังคมโลกได้วิวัฒนาการและพัฒนาเป็นลำดับจนเมื่อสงครามโลกเกิดขึ้น สถานการณ์ต่าง ๆ ของโลกเกิดการเปลี่ยนแปลง ผลกระทบจากสงครามทำลายจิตใจของผู้คน นักวิชาการบางคนอธิบายว่า สงครามยังผลให้เกิดความรู้สึกหวาดกลัวและความรู้สึกไม่ปลอดภัยในชีวิตแก่คนยุคปัจจุบัน ทำให้เกิดพฤติกรรมอันไม่พึงประสงค์ เมื่อพิจารณาให้ถ่องแท้จะพบว่าเพราะขาดความเชื่อมั่นในเรื่องอุดมคติหรือเป้าหมายที่แน่นอนของชีวิต ไม่เชื่อว่าอะไรจะมีคุณค่าควรแก่การแสวงหาของชีวิต คนเราจึงมองข้ามเรื่องศาสนาและศีลธรรม ชีวิตจึงมีแต่ปัญหาประสบความยุ่งยากในการดำเนินชีวิตเมื่อเป็นเช่นนี้ ความสุขของชีวิตอันเป็นสิ่งที่ควรจะมีควรจะได้ตามธรรมชาติของชีวิตจึงไม่มี ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายท้อแท้ต่อชีวิต มีแต่ความเคร่งเครียด ความไม่พึงพอใจต่อสิ่งต่าง ๆ รอบตัว จนเป็นเหตุให้หาทางออกในทางที่ผิด ๆ ด้วยการฆ่าตัวตาย หรือเสพยาเสพติด ประกอบอาชญากรรม เป็นต้น เป็นการสร้างปัญหาให้แก่ตนเอง ครอบครัวและสังคม (สุเชาว์ นพอยุขและสุวิญ รักสัตย์, 2555, หน้า 71)

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลงในปี ค.ศ. 1945 เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของการเมือง

โลก ประเทศมหาอำนาจที่เคยแสดงบทบาทก่อนสงคราม เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมนี และญี่ปุ่น ได้ลดบทบาทลง เนื่องจากได้รับความบอบช้ำและเสียหายจากสงคราม ในขณะที่สหรัฐอเมริกาและสหภาพโซเวียตได้เข้ามามีบทบาทเป็นมหาอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นประเทศที่มีความแข็งแกร่งทางเศรษฐกิจ มีแสนยานุภาพทางทหาร มีอาวุธนิวเคลียร์ในครอบครองกลายเป็นประเทศมหาอำนาจที่โดดเด่น สหรัฐอเมริกาได้ร่วมมือกับประเทศพันธมิตรฝ่ายชนะสงครามจัดระเบียบโลกใหม่ เพื่อสร้างความมั่นคงทางการเมือง และความมั่นคงทางเศรษฐกิจ อีกทั้งยังหาทางป้องกันไม่ให้เกิดสงครามโลกขึ้นมาอีก ด้วยการจัดตั้งองค์การสหประชาชาติขึ้น ด้วยหวังว่าจะช่วยจรรโลงให้เกิดสันติภาพในโลก แต่ก็ยังเกิดความหวาดระแวงระหว่างมหาอำนาจทั้งสอง ที่มีความแตกต่างทางด้านอุดมการณ์ทางการเมืองและระบบเศรษฐกิจนำไปสู่ความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างสหรัฐอเมริกาและสหภาพโซเวียตจนกลายเป็นสงครามเย็น ในปี ค.ศ. 1947 เป็นเหตุให้สังคมโลกตกอยู่ในภาวะตึงเครียดขึ้นในช่วงเกือบครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา อันเป็นผลมาจากการแข่งขันการขยายอิทธิพลและการแทรกแซงของมหาอำนาจตามภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก

ราวปี ค.ศ. 1980 บรรยายากาศความตึงเครียดได้ผ่อนคลายลง แต่สังคมโลกก็ยังไม่พบกับสันติภาพที่ถาวร สังคมโลกยุคใหม่ที่เรียกว่ายุคโลกาภิวัตน์ แท้ที่จริงแล้วคือการครอบงำโลกทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของอภิมหาอำนาจซึ่งสามารถแผ่อิทธิพลของตนผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์ในรูปแบบต่าง ๆ ในขณะเดียวกัน พบว่าหลายส่วนของโลกยังมีสงครามภายในรุนแรง อันเกิดจากความขัดแย้งทางเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรมตลอดจนการแย่งชิงผลประโยชน์ สังคมโลกยังต้องเผชิญกับ

ปัญหาท้าทายใหม่ ๆ เช่น ปัญหาโรคเอดส์ที่ยังไม่มีตัวยารักษาได้ ปัญหาสิ่งแวดล้อม ตลอดจนปัญหาการก่อการร้ายข้ามชาติ ปัญหาเหล่านี้ได้กลายเป็นปัญหาไร้พรมแดน ซึ่งเป็นเรื่องที่ประชาคมโลกจะต้องร่วมมือกันหาทางแก้ไข (ธนู แก้วโอภาส, 2549, หน้า 87 - 103)

ตามทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น คนที่ได้ชื่อว่ามีศาสนาหรือปฏิบัติศาสนาก็คือคนที่พยายามทำจิตใจของตนเองให้สะอาดผ่องแผ้ว ด้วยการทำความดีทางกายวาจา และทางใจอยู่เสมอ การปฏิบัติหรือนับถือศาสนานั้น ส่วนหนึ่งเป็นการที่มนุษย์พยายามที่จะละเว้นความชั่วและทำความดี และอีกส่วนหนึ่งเป็นการพยายามแสวงหาสิ่งที่เข้าใจว่าเป็นความดีสูงสุดของชีวิต พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์แก้ปัญหาดังกล่าว ด้วยการศึกษานำหลักการหรือคำสอนที่ดีมีเหตุผลไปใช้อย่างเหมาะสม (สุเชาว์ พลอยชุม และสุวิญ รักษ์สัตย์, 2555, หน้า 76 - 77) กล่าวกันว่า “โดยธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลายนั้น ความปรารถนาที่จะสงบเป็นพื้นฐานสำคัญอยู่ในชีวิตจิตใจ หากไม่มีเหตุอื่นมากระตุ้นให้วุ่นวายแล้ว ชีวิตก็ต้องการความสงบสุขอยู่เสมอ” (วศิน อินทสระ, ม.ป.ป., หน้า 5) ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ความต้องการของมนุษย์คือ ความสุข ความสันติ

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมุ่งที่จะทำวิจัยเรื่อง “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท” สร้างองค์ความรู้ใหม่เพื่อนำไปสู่การสร้างสันติภาพให้เกิดขึ้น คือ สันติภาพในตน สันติภาพในสังคม และสันติภาพในโลก ตลอดจนถึงการพัฒนาตนจนถึงขั้นสันติภาพสูงสุด กล่าวคือ พระนิพพาน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องสันติภาพทั่วไป

2. เพื่อศึกษาสันติภาพในพุทธปรัชญาเถรวาท

2. เพื่อบูรณาการแนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

2. เพื่อนำเสนอองค์ความรู้ใหม่เรื่อง “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท”

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูล จากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก พร้อมทั้งจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) มี คัมภีร์อรรถกถา เป็นต้น

1.1 ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูล จากเอกสาร หนังสือ บทความ และงานวิจัยต่าง ๆ

1.2 ทำการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านพุทธศาสนาและปรัชญา จำนวน 18 ท่านตามขอบเขตของการวิจัย

1.3 รวบรวมข้อมูลทั้งหมด นำมาจัดประเภทวิเคราะห์แจกแจงประเด็นข้อมูล ประเมินแต่ละประเด็นที่แจกแจงออกมา อธิบายตีความ แล้วนำมาสังเคราะห์และเลือกเฉพาะที่เห็นว่าเป็นคุณค่านำมาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย

1.4 นำเสนอองค์ความรู้ใหม่ “แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท”

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยและสัมภาษณ์เชิงลึก ได้วิเคราะห์และสังเคราะห์สามารถสรุปผลการวิจัยโดยลำดับตามวัตถุประสงค์ ได้ดังนี้

1. แนวคิดเรื่องสันติภาพ

สันติภาพโดยรวม ได้แก่ สภาพที่ปราศจากสงคราม ปราศจากความขัดแย้ง และปราศจากความรุนแรง ภาวะแห่งความสุขที่เกิดจากความสงบ ความสงบเรียบร้อย ความเป็นอยู่หรือการใช้ชีวิตอย่างสงบสุขราบเรียบ ความสงบ ความสุข ความร่มเย็น สันติภาพ เป็นสิ่งที่ทุกคนใฝ่หาต้องการได้รับการยอมรับในเรื่อง ภาษา ศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี ต้องการให้เรื่องเหล่านี้ได้รับการคุ้มครองและให้ความเคารพ ไม่มีการประทุษร้ายต่อกันทั้งการคิด การพูด และการแสดงออก สันติภาพจะเกิดขึ้น หากทุกคนไม่แบ่งแยกเป็นพวกเพื่อแข่งขันกัน ลดความระแวงต่อกัน มีความไว้วางใจกัน และไม่ทำลายกัน มีแต่ความจริงใจ เมตตารักใคร่กัน จากการศึกษาแนวคิดเรื่องสันติภาพ พบว่า ประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งที่ทำให้ไม่เกิดสันติภาพ กล่าวคือ เป็นสาเหตุที่ทำลายภาวะสันติภาพเอื้อต่อการเกิดความรุนแรง กลายเป็นสงคราม หรือเป็นสาเหตุที่ทำให้ภาวะสันติภาพไม่อาจเกิดขึ้นได้ สรุปได้เป็น 3 ด้าน ได้แก่ 1) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม และ 3) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม ดังต่อไปนี้

1) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด

ความขัดแย้งด้านความคิด มูลเหตุเริ่มต้นที่ตัวปัจเจกบุคคล กล่าวคือ ผู้นำกลุ่มมีแนวคิด ความเชื่อของตน แล้วก็ขยายความคิดความเชื่อนี้ออกไปสู่กลุ่มย่อยจนไปถึงกลุ่มใหญ่ระดับประเทศ จนเกิดเป็นอุดมการณ์ลัทธิต่าง ๆ เช่น ลัทธิคอมมิวนิสต์ ลัทธินาซี ลัทธิชาตินิยม และด้วยความคิดความเชื่อของตนที่เห็นว่าถูกต้อง เมื่อมีบุคคลใด กลุ่มใดที่มีความเห็นไม่ตรงกับของตน หรือไม่เชื่อในความคิดแบบของตน ก็จะมีมองว่าเป็นฝ่ายตรงข้าม เป็นศัตรู จนเกิดเป็นความขัดแย้งด้านความคิด ประกอบกับปัจจัยอื่น ๆ เช่น ความต้องการเรื่องอำนาจ ผลประโยชน์ จึงทำให้ความขัดแย้งขยายและบาน

ปลายออกไปกลายเป็นความรุนแรง หรือกลายเป็นสงครามในที่สุด เหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด จึงเกิดมาจากความยึดมั่นในความคิดเห็น ความเชื่อของตน อีกทั้งไม่ยอมรับในความคิดเห็นของคนอื่นหรือฝ่ายอื่นอีกด้วย

2) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม

ความขัดแย้งด้านค่านิยม โดยปกติการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะย่อมต้องมีข้อตกลงหรือกฎหมายเพื่อใช้เป็นระเบียบแบบแผนเป็นกติกาเพื่อให้การอยู่ร่วมกันอย่างเรียบร้อย สงบสุข แต่เมื่อในสถานที่เดียวกัน พบว่ามีการมารวมกันของหมู่ชนที่อาจจะมีความแตกต่างกัน เช่น เชื้อชาติ ผิวพรรณ ภาษา วัฒนธรรม และประกอบกับมีความคิดเห็นที่ไม่ตรงกันบ้าง จึงเกิดทัศนคติความคิดแปลกแยก ประเมินตัดสินคุณค่าจนกลายเป็นค่านิยมทำให้เกิดความคิดความรู้สึก ต่างพวก ต่างภาษา มีการแบ่งพรรคแบ่งพวก มองอีกฝ่ายเป็นศัตรูบ้าง ไม่ยอมรับกันบ้าง รังเกียจกันบ้าง มีการแข่งขันกัน จนเกิดเป็นความขัดแย้งด้านค่านิยม มีผลกระทบต่อการอยู่ร่วมกัน เกิดความไม่ราบรื่น ไม่เรียบร้อย เท่ากับสันติภาพขาดหายไปหรือถูกทำลายไป เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยมจึงเกิดจากความถือตัว ความเกลียด ความโกรธ เหยียดหยามที่มีอยู่ภายในจิตใจ

3) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม

ความขัดแย้งด้านพฤติกรรม จากประวัติศาสตร์เรื่องสงครามพบว่า ผู้ปกครองหรือผู้มีอำนาจของประเทศต่าง ๆ ต่างมีความต้องการอำนาจ ต้องการครอบครอง ต้องการขยายอำนาจ ต้องการขยายอาณาจักรเขตแดนเกิดการล่าอาณานิคม จนเกิดการต่อสู้ป้องกันตนเอง เกิดเป็นการต่อสู้รบพุ่งกัน เป็นการใช้ความรุนแรงทำลายกัน จนเกิดเป็นสงครามย่อยในประเทศต่าง ๆ ไปจนถึงสงครามใหญ่ที่เรียกว่าสงครามโลก ทั้งหมด

เป็นการกระทำที่สะท้อนออกมาเป็นพฤติกรรมต่าง ๆ และด้วยความต้องการมากมาย เป้าหมายต่าง ๆ จึงทำให้เกิดเป็นพฤติกรรมในทางเบียดเบียนและรุนแรง จนเกิดเป็นความขัดแย้งด้านพฤติกรรมขึ้นมา สันติภาพก็สลายหายไป เหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรมจึงเกิดจากความอยาก ความต้องการบางสิ่ง เช่น อำนาจ ดินแดน ทรัพยากร ผลประโยชน์ เป็นต้น

2. สันติภาพในพุทธปรัชญาเถรวาท

สันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า หลักพุทธธรรมที่นำมาเพื่อสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ได้แก่ 1) สัมมาทิฏฐิ ว่าด้วยความเห็นถูกต้อง 2) หลักพรหมวิหาร 4 ว่าด้วยคุณธรรมของจิตใจ 3) หลักศีล 5 - ธรรม 5 ว่าด้วยหลักพึงปฏิบัติ

1) สัมมาทิฏฐิ (สัมมา.31/1720/454-455)

จากพุทธพจน์ว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้ข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่ง เหมือนกับสัมมาทิฏฐิ นี้เลย เมื่อบุคคลเป็นผู้มีความเห็นชอบ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่ง” (อง. เอก.33/184/158)

สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ 4 (ความจริงของพระอริยะ) เห็นปฏิจลสมุปบาท (หลักธรรมอิงอาศัยกันเกิดขึ้น-ดับไป) เห็นไตรลักษณ์ (ธรรมชาติของชีวิตและสรรพสิ่ง) ได้แก่ ความเห็นถูกต้องตามที่เป็นอย่างจริงว่า ชีวิตคือ ชันธ์ 5 เป็นอนิจจัง (ไม่เที่ยง) เป็นทุกข์ (ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้) เป็นอนัตตา (บังคับบัญชาไม่ได้) ความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2561, หน้า 477)

2) พรหมวิหาร 4 (ที.สี12/365-384/245-259)

พุทธพจน์ที่ทรงตรัสสอนพระราหุล ความว่า “เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนาอยู่จักละพยาบาทได้ เธอจงเจริญกรุณาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญกรุณาภาวนาอยู่จักละวิหิงสาได้ เธอจงเจริญมุทิตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญมุทิตาภาวนาอยู่จักละอหิงสาได้ เธอจงเจริญอุเบกขาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญอุเบกขาภาวนาอยู่จักละปฏิฆะได้ (ม.ม.20/145/267)

พรหมวิหาร 4 หมายถึง คุณธรรมประจำใจอันประเสริฐ คุณความดียิ่งใหญ่ 4 ประการ ได้แก่ 1) เมตตา มีจิตเมตตารักและปรารถนาให้ตนและผู้อื่นสัตว์ทั้งหลายเป็นสุข 2) กรุณา มีจิตเอ็นดูสงสารตนและผู้อื่นสัตว์ทั้งหลายพ้นจากทุกข์ทั้งปวง 3) มุทิตา มีจิตอ่อนน้อมพลอยยินดี เมื่อตนและผู้อื่น สัตว์ทั้งหลายได้รับความสุข 3) อุเบกขา มีจิตเป็นธรรมตามความเป็นจริง มีจิตเป็นกลาง คือ ไม่เอียงไปทางวาทะเมื่อสมควรช่วย หรือไม่เอียงไปทางช่วยเมื่อไม่สมควรช่วย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, หน้า 761)

3) เบญจศีล - เบญจธรรม (ส.มหา.31/1591/365)

ตามปรากฏในสังคีติหมวด 5 ธรรมเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล ได้แก่

(1) ปาณาติปาตา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการปลงชีวิต

(2) อทินนาทานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์สิน

(3) กาเมสุมิฉฉาจารา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

(4) มุสาวาทา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการ

พูดเท็จ

(5) สุราเมรัยมัชฌมาทัญฐานา เวรมณี เจตนางดเว้นจากการดื่มเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ที.ปา.16/286/192)

เบญจศีล คือ ข้อควรปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม รักษาปกติตามระเบียบวินัย เป็นมรรยาทที่ปราศจากโทษ ได้แก่ 1) เว้นฆ่าสัตว์ 2) เว้นลักทรัพย์หรือเอาของผู้อื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต 3) เว้นประพฤติดิฉินในกามละเมิดสิทธิผู้อื่น 4) เว้นพูดเท็จ หลอกลวงใส่ร้ายป้าย เป็นต้น 5) เว้นสิ่งเสพติดทุกชนิด ติดสุรายาเสพติด ข้าวหลวงวิตถุณียม เป็นต้น (ที.ปา.16/286/192)

เบญจธรรม คือ ความดี 5 อย่างที่ควรประพฤติคู่กันไปกับการรักษา เบญจศีลตามลำดับข้อ คือ 1) เมตตาและกรุณา 2) สัมมาอาชีวะ 3) กามสังวร (สำรวมในกาม) 4) สัจจะ 5) สติสัมปชัญญะ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2561, หน้า 205 - 206) อธิบายดังต่อไปนี้

(1) เมตตาและกรุณา ความรักใคร่ปรารถนาให้มีความสุขความเจริญ และความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ (loving kindness and compassion) คู่กับศีลข้อ 1

(2) สัมมาอาชีวะ การหาเลี้ยงชีพในทางสุจริต (right means of livelihood) คู่กับศีลข้อ 2

(3) กามสังวร ความสำรวมในกาม, ความสำรวมระวังรู้จักยับยั้งควบคุมในทางกามารมณ์ ไม่ให้หลงใหลในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (sexual restraint) คู่กับศีลข้อ 3

(4) สัจจะ ความซื่อสัตย์ ความซื่อตรง (truthfulness, sincerity) คู่กับศีลข้อ 4

(5) สติสัมปชัญญะ ระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอ คือ ฝึกตนให้เป็นคนรู้จักยังคิด รู้สึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำ และสิ่งใดไม่ควรทำ ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท (mindfulness and awareness)

คู่กับศีลข้อ 5 (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2561, หน้า 175 - 176)

3. แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

หลักพุทธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวข้องกับสันติภาพ สามารถนำมาบูรณาการเป็นแนวคิดในการสร้างสันติภาพได้อย่างสอดคล้องกับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งทั้ง 3 ด้าน มีดังนี้ 1) หลักสัมมาทิฐิกับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) หลักพรหมวิหาร 4 กับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม 3) หลักศีล 5 - ธรรม 5 กับประเด็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม ดังนี้

1) การสร้างสันติภาพด้วยหลักสัมมาทิฐิ คือ การสร้างสัมมาทิฐิให้เกิดขึ้นด้วยการศึกษาเรียนรู้ ทั้งในระดับบุคคล สังคม ประเทศต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ประเภทที่สามารถเข้าใจถูกต้อง แยกแยะความดี/ความชั่ว คุณ/โทษ ได้ มีความเห็นถูกต้องตามความจริงว่าสรรพสิ่งในโลกล้วนเกิดขึ้นมาจากเหตุปัจจัยทั้งสิ้น เมื่อคนเรามีปัญญาสามารถเข้าใจได้ ย่อมละคลายความยึดมั่นถือมั่นในตน และไม่ยึดมั่นในทิฐิ ย่อมไม่เกิดเป็นเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด

2) การสร้างสันติภาพด้วยหลักพรหมวิหาร 4 คือ การสร้างหลักธรรมพรหมวิหาร 4 มี เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ให้เกิดขึ้นในจิตใจ ด้วยการสร้าง/ปลูกเมตตาให้อยู่ประจำในจิตใจ และทุกคนปฏิบัติต่อกันด้วยเมตตา เป็นต้น ก็จะเป็นความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล เอื้อเฟื้อกันในสังคม จิตใจที่มีคุณธรรม ก็เลสจะเบาบางลงตามระดับคุณธรรมของผู้คน ดังนั้น เมื่อมีความเข้าใจในเรื่องความจริงของชีวิต เรื่องไตรลักษณ์ (หลักธรรมชาติ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ทำให้เข้าใจว่าชีวิตทุกคนในโลกมีความเหมือนกัน เสมอกันในขั้น 5 ทำให้เป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งสิ้น ทำให้ยอมรับ

ซึ่งกันและกันได้ และมีหลักพรหมวิหาร 4 คุณธรรมประจำจิต เป็นหลักธรรมที่เมื่อนุษย์ทุกคนเจริญให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นธรรมที่ประสานหรือเชื่อมโยงให้ สภาพมนุษย์ สภาพสังคม และธรรมชาติ มีความสมดุล (ไม่ขัดแย้ง) มีความสมัคสมาน สามัคคี เป็นสุขสันติ นับเป็นการสร้างสันติภาพ

3) การสร้างสันติภาพด้วยหลักศีล 5 - ธรรม 5 คือ การสร้างหลักศีล 5 - ธรรม 5 ให้เป็นระเบียบของพฤติกรรมความประพฤติตน ด้วยการตั้งเจตนาในการงดเว้นการกระทำในทางเบียดเบียน (ตามหลักศีล 5) และตั้งใจประพฤติหรือบำเพ็ญ (ตามหลักธรรม 5) เพื่อให้เกิดเป็นพฤติกรรมที่ติงามไม่เบียดเบียนตนเองและไม่เบียดเบียนใคร ๆ เมื่อมีพฤติกรรมได้ดังนี้ ย่อมสามารถบรรเทาหรือช่วยขจัดเหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม เพราะมีศีลมีธรรมคือสติเป็นเครื่องอยู่ดูแลความประพฤติ ก็เลสต่าง ๆ ทั้งหลายที่ผลักดันให้เกิดเป็นการกระทำต่าง ๆ ที่เป็นไปในทางอกุศลหรือเบียดเบียนจะครอบงำเราไม่ได้ เมื่อกิเลสถูกบรรเทาหรือถูกขจัดออกไปได้ ทำให้พฤติกรรมเป็นไปในทางกุศลไม่เบียดเบียนกัน การอยู่ร่วมกันอย่างไม่เบียดเบียนกัน เป็นสันติ เกิดเป็นสันติภาพ

องค์ความรู้ใหม่

1. ที่มาขององค์ความรู้ใหม่

แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อบรรเทาหรือขจัดรากเหง้าของปัญหาความขัดแย้ง ทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ 1) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด 2) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม 3) เหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม และเพื่อเป็นการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ดังนี้

1) สัมมาทิฐิ : ความรู้ดี เป็นปัญญา มีความเห็นถูกต้อง มีความเข้าใจถูกต้อง ไม่ยึดมั่นถือ

มันหรือโถ่งเอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง ย่อมสามารถ
ระงับเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด ดังนั้น
สัมมาทิฐิ แทนด้วย Good Knowledge : GK

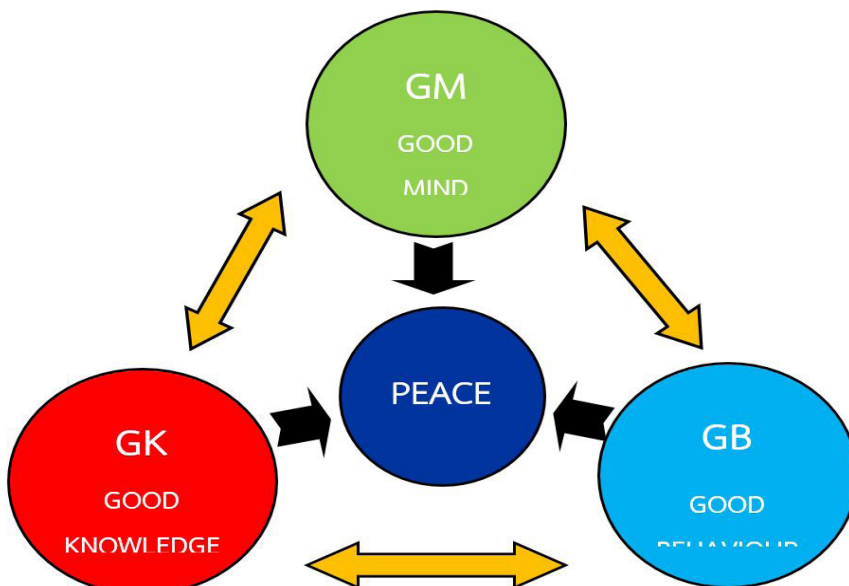
2) พรหมวิหาร 4 : จิตใจดี จิตใจประเสริฐ
จิตสูง จิตตั้งมั่นในความดี จิตบริสุทธิ์หลุดพ้นจาก
กิเลส จิตมีคุณธรรมประจำอันได้แก่ เมตตา กรุณา
มูทิตา อุเบกขา มีความรักเมตตาในตนเองและผู้
อื่น มีความเสมอกันในทุกคน เป็นมิตรต่อกัน ย่อม
สามารถระงับเหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม ดัง
นั้น พรหมวิหาร 4 แทนด้วย Good Mind : GM

3) ศีล 5 - ธรรม 5 : ประพฤติปฏิบัติดีตาม
ระเบียบวินัย ทุกคนรักษาศีลไม่เบียดเบียนกัน ไม่

ทำลายกัน ไม่ละเมิดผู้อื่น ควบคุมกายวาจาไม่ให้
กระทบกระทั่งกันจนเกิดความขัดแย้งต่อกัน และ
ทุกคนมีความรักสุจริตต่อกันและมีสติ ทุกคนอยู่ใน
ศีลในธรรมย่อมสามารถระงับเหตุแห่งความขัดแย้ง
ด้านพฤติกรรม ดังนั้น ศีล 5 - ธรรม 5 แทนด้วย
Good Behaviour : GB

2. องค์ความรู้ใหม่ (Model)

จากการสังเคราะห์และบูรณาการแนวคิด
การสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท
องค์ความรู้ใหม่ (Model) ที่ได้จากการวิจัยในครั้ง
นี้ คือ G-KMB เรียกองค์ความรู้ใหม่นี้ว่า G-KMB
Model to Peace ดังแผนภูมิที่ 5.2

แผนภูมิที่ 5.2 G-KMB Model to Peace

G-KMB Model to Peace หมายถึง ปัญญา พลังจิต และศีลธรรม ทำให้เกิดสันติภาพ

GK ย่อมาจาก Good Knowledge หมายถึง ความรู้ดี เป็นสัมมาทิฐิ/ปัญญา

GM ย่อมาจาก Good Mind หมายถึง จิตใจดี มีคุณธรรมสูง เป็นพรหมวิหารธรรม

GB ย่อมาจาก Good Behaviour หมายถึง ประพฤติดี ตั้งอยู่ในศีลธรรม

การใช้องค์ความรู้ใหม่

1) การใช้องค์ความรู้ใหม่เพื่อบรรเทาหรือระงับปัญหา ดังนี้

GK คือ Good Knowledge หมั่นศึกษาตลอดเวลาเพื่อความรู้เกิดปัญญา บุคคลใดผู้ได้ศึกษาหลักธรรมคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ 4 หลักไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม เป็นต้นการศึกษาไม่มีการจำกัดบุคคล ชนชั้น ฐานะ เพศ อายุ สามารถทำให้บุคคลนั้นผู้ศึกษาย่อมเกิด สัมมาทิฐิ ความเห็นถูกต้องอันเป็นปัญญา ความรู้ตามจริง ทำให้สามารถละลายความยึดมั่นถือมั่น ในความคิดเห็นของตนลงได้ และมีความรู้ผิดชอบชั่วดี ย่อมระงับปัญหาความขัดแย้งด้านความคิดได้ ทำให้เกิดสันติภาพในตน

GM คือ Good Mind มุ่งพัฒนาจิตให้เกิดคุณธรรมขึ้นภายในจิต บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณความดีประจำจิต ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เห็นว่าทุกคนในโลกมีความเสมอกัน เป็นมิตรต่อกัน ไม่แตกต่างกัน ไม่แปลกแยกกัน ย่อมเป็นผู้มีสันติภาพด้วย เพราะผู้มีเมตตาย่อมไม่ทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อสงคราม ย่อมไม่เกิดความร้อนแรง จะมีแต่ความเอื้อเฟื้ออ่อนนุเคราะห์ซึ่งกันและกัน เกื้อกูลต่อการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นสันติภาพที่มั่นคงเป็นที่พึงประสงค์สำหรับทุกคน พรหมวิหาร 4 จึงเป็นธรรมที่ทำให้ทุกคนเป็นเพื่อนกัน ย่อมระงับปัญหาความขัดแย้งด้านค่านิยมได้ ทำให้เกิดสันติภาพในสังคม

GB คือ Good Behaviour ตั้งใจประพฤติปฏิบัติโดยไม่เบียดเบียนกัน เมื่อทุกคนตั้งใจประพฤติปฏิบัติตามระเบียบวิธีการ ควบคุมการแสดงออกทางกายและวาจาเพื่อความผาสุก เรียบร้อย นั้นหมายความว่า ทุกคนยอมรับกติกาที่เป็นสากลมีความเท่าเทียมกัน เท่ากับเป็นการยอมรับในความ

เห็นที่แตกต่างของแต่ละคน ความขัดแย้งย่อมเกิดได้ยาก หรือไม่เกิดความขัดแย้งไม่เกิดความร้อนแรง ไม่ก่อสงคราม ศีล 5 - ธรรม 5 จึงเป็นระเบียบวิธีการเพื่อการประพฤติปฏิบัติที่สามารถระงับปัญหาความขัดแย้งด้านพฤติกรรมได้ ไม่เบียดเบียนกัน ทำให้เกิดสันติภาพในโลก

2) แนวทางการประยุกต์ใช้องค์ความรู้ใหม่เพื่อสร้างสันติภาพสูงสุด ดังนี้

Good Knowledge หมั่นศึกษาตลอดเวลาเพื่อความรู้เกิดปัญญา สามารถพัฒนาต่อยอดตามหลักไตรสิกขา คือ หมดปัญญา (ปัญญาลึกซึ้ง) ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ

Good Mind มุ่งพัฒนาจิตให้เกิดคุณธรรมขึ้นภายในจิต สามารถพัฒนาต่อยอดตามหลักไตรสิกขา คือ หมดสมาธิ (สมาธิลึกซึ้ง) ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

Good Behaviour ตั้งใจประพฤติปฏิบัติเพื่อความไม่เบียดเบียนกัน สามารถพัฒนาต่อยอดตามหลักไตรสิกขา คือ หมดศีล (ศีลลึกซึ้ง) ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

การศึกษาและปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา อันเป็นหนทางแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 เพื่อบรรลุผลเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอรหันต์ อันเป็นอริยบุคคลผู้บริสุทธิ์ หมดจดจากกิเลสทั้งปวง หากทำได้ถึงขั้นนี้ สันติภาพสูงสุด สันติภาพที่แท้จริง ก็เกิดขึ้นในโลกได้

สรุป

แนวความคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นแนวคิดที่สามารถสร้างสันติภาพด้วยการนำหลักสัมมาทิฐิ หลักพรหมวิหาร 4 และหลักศีล 5 - ธรรม 5 ในพุทธปรัชญาเถรวาทมาใช้เพื่อสร้างสันติภาพ และเพื่อบรรเทา

หรือระงับเหตุแห่งความขัดแย้งด้านความคิด เหตุแห่งความขัดแย้งด้านค่านิยม และเหตุแห่งความขัดแย้งด้านพฤติกรรม ดังนั้น G-KMB Model to Peace จึงเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่เกิดจากแนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท เมื่อนำไปใช้แล้วทำให้เกิดสันติภาพในตน สันติภาพในสังคม สันติภาพในโลก และพัฒนาตนสู่สันติภาพสูงสุดได้

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย แนวคิดการสร้างสันติภาพตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำงานวิจัยไปใช้

ประโยชน์

ควรนำ “G-KMB Model to Peace” ไปพัฒนาจัดทำเป็น “หลักสูตรการสร้างสันติภาพ” เพื่อการศึกษาและปฏิบัติให้เกิดผลเป็นสันติภาพ มอบแก่หน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคประชาชนทั่วไป

และพัฒนาจัดตั้งเป็น “ประชาคมแห่งสันติภาพ” (Sangha of Peace) เพื่อร่วมกันสร้างสันติภาพให้เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ควรศึกษาวิจัยเรื่อง รูปแบบการสร้างประชาคมเพื่อสันติภาพ เป็นการปลูกฝังแนวคิดจิตสำนึกใฝ่สันติภาพ สร้างสันติภาพ รักษาสันติภาพ และส่งเสริมสันติภาพให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคง

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาราชวิทยาลัย. มูลนิธิ. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย. (พิมพ์ครั้งที่ 12). เล่มที่ 12, 16, 20, 31, 33. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย. 2559.
- ธนุ แก้วโอภาส. เหตุการณ์สำคัญที่สุดของโลกในศตวรรษที่ 20 ศตวรรษแห่งสงคราม. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ. 2549.
- พระมหาประนอม ธมมาลังกาโร. ศิล 5. นครปฐม : สาละพิมพ์การ. 2558.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์. 2556.
- วศิน อินทสระ. ธรรมและพระคณาชีวิต. กรุงเทพมหานคร : ธีโนวา. ม.ป.ป.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพฯ : ผลิธัมม. 2553.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พิมพ์ครั้งที่ 33). กรุงเทพฯ : ผลิธัมม. 2561.
- สุเชาว์ พลอยชุม และสุวิญ รัชส์สัตย์. สารัตถะวิชาการพุทธปรัชญา. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย. 2555.

